

GYÖRGY ESZTER

Romológia újratöltve

Beck Zoltán: *A megszólalás üres helye. Romológiáról és más dolgokról*. Budapest: Napvilág, 2020. 269 oldal

Beck Zoltán tanulmánykötete a Pécsi Tudományegyetemen írt 2009-es, *A romológia írása – egy elbeszélhető romológia felé* című doktori disszertációjának továbbfejlesztett, további írásokkal kibővített változata, amely a romológia tudományágának kritikai teoretizálásán, a magyarországi cigány irodalom definíciós kísérletein, valamint irodalmi munkásságok és egyes művek elemzésén túl más „üres helyeket” is elfoglal. A meseelemzésekkel, képzőművészeti és fotográfiai alkotások értelmezésével gazdagodott szöveg lépten-nyomon kiegészül önreflektív megállapításokkal, történeti és tudománytörténeti adalékokkal, így a kötet messze túlmutat az irodalomkritika látóterén, és rámutat a kisebbségi kulturális reprezentáció, a megszólalás tétjeinek és a megszólaló pozíciójának súlyára, valamint a művészi, alkotói és társadalmi/politikai szerepvállalás önkéntelen összerosódására, a roma műalkotások etnicizált vagy szociális olvasatainak béklyóira.

A romológia (angolul romani studies) intézményesülése a nemzetközi tudományos szférában a Gypsy Lore Society 1888-os alapításához köthető; az azóta eltelt időben folyóiratok (három-négy angol nyelvű, egy francia és számos további) jöttek létre, egyetemi tanszékek (a szerző munkahelyéül is szolgáló pécsi Romológia Tanszék például 1997-ben), könyvtárak és kutatócsoportok alakultak. Az intézményesített *cigányokkal* való foglalkozás az elmúlt évtizedekben szemantikailag is átalakult; a brit *Journal of Gypsy Lore Society* 2000-ben a politikailag korrektebb és a roma polgárjogi/emancipációs törekvéseknek megfelelőbb *Romani Studies*-ra változtatta a címét¹, az elmúlt években pedig a megnevezés több helyen a kritikai jelzővel is kibővült. A *semmit rólung nélkülünk* nevében megerősödő kritikai roma tanulmányok, illetve az ehhez kapcsolódó új tudományos és kulturális intézmények (a CEU Romani Studies programja, illetve annak *Critical Romani Studies* című folyóirata, az MTA Kisebbségkutató Intézetében 2014-ben alapított, rövidéletű Kritikai Roma Tanulmányok kutatócsoport, vagy a berlini székhelyű ERIAC, illetve a német alapítású RomArchive) tekinthetőek a hagyományos romológia ellenpontjainak is. A romákról a nem romák általi, sokszor sztereotipizáló, *gyarmatosító* beszédmód alól való felszabadulást, a „visszaszerzett” és autentikusnak

* A szerző történész, az ELTE BTK Atelier adjunktusa. E-mail: eszter.gyorgy@gmail.com

¹ A francia *Études Tsiganes* 1955 óta ezt viseli a nevet viseli.

tekintett roma hang felerősítését megcélzó tudományos és művészeti-kulturális törekvések ugyanúgy rávilágítanak a megszólalás terhére, ahogy azt Beck is számos helyen teszi könyvében. Ez a létrejövő feszültség a traveller háttérű romológus Adrian Marsh szerint az előítéletek, általánosítások és hamis reprezentációk ellen felszólaló roma tudósok pozíciója kapcsán (hasonlóan bármilyen más, kisebbségi etnikai háttérrel rendelkező kutatóhoz) arra a feltételezésre épít, hogy az érvek mélyén mindig valamilyen politikai aktivizmus lapul, ezzel ellehetetlenítve a vitában való objektív részvételt.² A megszólalás üres helye, tehát az egész kötet címét viselő második fejezet az említett feszültséget a mainstream és a transzformatív akadémiai tudás dichotómiájával írja le, utalva arra az antropológia tudományának egészét merőben befolyásoló zavarra, ami a tudós személyes befolyásoltságát, az objektivitás/valóság megragadásának lehetetlenségét, illetve a hatalmi pozícióból az elnyomottakról való tudásképzés gyakorlatait veszi körül.

A romológia tudományágának értelmezése azonban nem merül ki a roma – nem-roma megszólalások, vagyis a sokszor hegemonikusnak, előírónak tekinthető és az azokkal szemben emancipálódó, visszabeszélő hangok detektálásában. Beck tulajdonképpen a saját diszciplínája egyetlen érvényes meghatározását annak teljes dekonstruálásban látja, és ezzel, véleményem szerint, túllép a Pócsik Andrea által kritika³ alá vont 2013-as szövege megállapításain, amelyek a dekonstrukció helyett még a tudományág fokozatos izolációját és leértékelődését látták a leginkább lehetséges kimenetelnek.⁴ Mi is tehát a romológia Beck szerint? Elsősorban és a jelenben: *nem* tudomány. Dupcsik Csaba szociológus-történész idézve a romakutatások egy sajátos korszaka, líraibb megfogalmazásban egy már kihunytt, de az égen még világitó csillag – egy olyan zárvány tehát, amely ajánlkozhat önmaga újraértelmezésére és talán nem csak egyfajta érvényes kritikai reflexióra. És mit vizsgál a szerző ebben a nem tudományos, diskurzív térben? Valódi bevezető, elméleti fejezet híján az olvasó kicsit bizonytalanul kezd neki a kötetnek, és ezt a komfortzónából, a szokásos olvasási-értelmezési gyakorlatokból való elmozdulást növeli az első, mesékkel foglalkozó fejezet.

Bár a cigánymesék, illetve azok átírása, feldolgozása az utóbbi években több alkalommal is kitüntetett figyelmet kapott,⁵ itt nem pusztán erről van szó: az itt

² Adrian Marsh: Research and the many representations of Romany Identity. *ERRC*, 20 November 2007, <http://www.errc.org/roma-rights-journal/research-and-the-many-representations-of-romani-identity> (letöltés ideje: 2021. január 5.)

³ Pócsik Andrea: Láthatóvá tenni. A romaképelemzés elmélete és gyakorlata. *Apertúra*, 2014. nyár-őszi <https://www.apertura.hu/2014/nyar-osz/pocsik-lathatova-tenni-a-romakepelemzes-elmelete-es-gyakorlata/> (letöltés ideje: 2021. január 5.)

⁴ Beck Zoltán: A romológia és annak valódi tárgya, *Romológia*/2-3. 8–33. http://epa.oszk.hu/02400/02473/00002/pdf/EPA02473_romologia_2013_02-03_008-033.pdf (letöltés ideje: 2021. január 5.)

⁵ Egyrészt gondolok Kele-Fodor Ákos: *A szív vége*. *Cigány újmesék* című, 2018-ban megjelent kötetére, illetve a 2013-ban indult *Cigánymesék* rajzfilmsorozatra, amelyben kortárs roma kép-

elemzett allegorikus szövegek a kötet később megfogalmazott kérdésfeltevéseinek, a romológia által konstruált problematikák előhangjai. Beck Ezópus *Az oroszlánról és a vadászról* című meséjével a narráció, a megszólalás hatalmát illusztrálja, Szécsi Magda *A Pettyetlen Katicája* pedig az asszimiláció és szegregáció társadalmi stratégiáit példázza, rámutatva a mindenkori többségi társadalom felelősségére a „pettyetlen” másság elfogadásával kapcsolatban. A Bársony János – Daróczi Ágnes *Vrana mámi mesél* című cigány népmeseteri olvasókönyvben megjelent *Lippai Balázs hajdúfőkapitány története* kapcsán Beck a cigány narratívák magyar történelemben való beleerőltetésének veszélyeire hívja fel a figyelmet, vagyis arra a csapdára, amit a történelem ideologikus és „intenciózus félreolvasása” (39.), illetve az etnikai identitást és az azzal járó történelmi szerepet statikusnak, állandónak tételezése rejt. A naiv, vagy a fentebb említettek szerint transzformatív és mainstream tudomány konfliktusának láttatása mellett Beck egy másik fontos kérdésre is rámutat Lippai kapcsán, nevezetesen a névadás jelentőségére. Lippai Balázs ugyanis névadója egy roma szakkollégiumnak, illetve a Honvédelmi Minisztérium egyik ösztöndíjprogramjának is; ez az etnicizáló gyakorlat pedig, amely során az elsősorban romának tekintett Lippai-név vulgarizálódik és kiüresedik (42.), tágabb kontextusában is szimptomatikus. Ahogyan azt Bogdán Péter és munkatársai tanulmányából is megtudhatjuk, nagyon kevés olyan köztéri alkotás (szobor, emléktábla), utcanév vagy akár intézmény van az országban, amely roma emberek, hírességek nevét viselné.⁶ A létezők pedig sok esetben stigmatizáltak a hozzájuk kapcsolt városi/falusi tér által (például a faluszéli cigánytelepeket vagy épp a józsefvárosi *gettó*t jelző Dankó utca), ráadásul majdnem kizárólag⁷ – mint ebben az esetben is – a többségi társadalom autoritásai által adatnak.

A könyv harmadik fejezete a cigány/roma irodalom fogalmát a társadalmi emancipációs igényekkel fellépő kánonalkotás folyamatához köti (összevetve a roma irodalom kanonizációját bármilyen kelet-európai nemzet irodalmáéval), ám mégis, szükségszerűen maga is egyfajta kánont hoz létre. Ahogy Beck megállapítja, a cigány irodalom fogalmának születése egybeesik a roma írók és költők első generációjának feltűnésével. Az 1970-es években tehát „a roma nemzetépítés és a nemroma nemzeti modern” idején a fogalmat a szerzői származás uralja (120.), ezt a megállapítást pedig bátran kiterjeszthetjük az ugyancsak ezekben az években feltűnő roma festőkre (vö. az 1979-ben Daróczi Ágnes által rendezett *Autodidakta cigány képzőművészek I. országos kiállítása*) vagy folkzenészekre is. Szemben a doktori

zóművészek illusztrálják a meséket. L. <https://romediafoundation.wordpress.com/2017/01/13/ciganyemesek-animacios-rajzfilm-sorozat-kortars-roma-muveszek-tolmacsolasaban/>

⁶ Bogdán Péter – Molnár István Gábor – Setét Jenő: *Roma reprezentáció a magyar főváros közterein*. Budapest: Tom Lantos Intézet, 2019- <http://real.mtak.hu/105009/1/RomaKozter.pdf> (letöltés ideje: 2021. január 5.)

⁷ Az egyik ellenpélda például a szegedi Dankó Pista szobor állítása. L. <https://szeged.hu/archiv/6495/a-vilag-első-cigany-szobra-danko-pista-a-stefanian> (letöltés ideje: 2021. január 9.)

disszertáció generációs, illetve műfaji alapon történő felosztásával (a magyarországi roma irodalom első nagy alakjaitól, Bari Károlytól, Lakatos Menyhértől és a többiekől a kortárs Jónás Tamásig, illetve az epikától a líráig), a könyv a cigány irodalom recepciótörténetének felvázolása, illetve a fogalom problematizálása után az önreprezentáció és a beszélő (író/költő) szerepfelfogásai szempontjából elemez egyes alkotókat és műveiket. A „kikényszerített” reflexiót (112.), vagyis a mindig újrafogalmazódó igényt, hogy a roma származású írók elhelyezzék magukat (roma / nem roma), illetve munkájukat (roma irodalom létezik/nem létezik) Beck Bari Károly két esszéjén, illetve a Balogh Attila által szerkesztett *Cigányfűró* folyóiraton és Jónás Tamás *Cigányidők* című regényén keresztül elemzi. Míg Barinál, mint a magyarországi roma kulturális-emancipációs mozgalom egyik első és legfontosabb alakjánál erkölcsi kötelesség a közösség képviselője (115.), addig Balogh és Jónás költői-írói illetve szerkesztői programjában a cigány irodalom és a cigány művészként való szerepvállalás különböző módokon történő megzavarása, posztmodern átértelmezése zajlik – mindkét esetben a kirekesztettségélmény fenntartásával. A cigány irodalomról szóló fejezet utolsó részében Beck a kettős kívülről való élményét szimbolizáló, fiatalon elhunyt Rafi Lajos költészetét elemzi. Rafi erdélyi gábor romaként a magyar (nyelvű) irodalom kánonjából többszörösen is ki volt rekesztve, miközben költői programjának középpontjában az autonóm, nemzeti és etnikai kultúra sémáiba be nem sorolódó költészet megteremtése volt.⁸ Az említett szerzők, mint ahogy azt a szöveg többször is bizonyítja, periférikusak, kevesen írnak róluk, az irodalomtankönyvek, egyetemi kurzusok elvéve foglalkoznak velük. Mégis, mintha sűrűsödnének az ellenpéldák is, a kanonizáció pedig szakdolgozatok, szakmai műhelyek és önképzőkörök által, ha periférikusan is, de elkezdődött.⁹

A kötet utolsó előtti része az *Elképzelt cigány* címet viseli, és a roma (első-sorban fotókon és szépirodalmi szövegekben történő) reprezentáció kérdéseit veszi sorra, elsősorban Katie Trumpener deviancia- és autonómiafogalmaira – mint e reprezentáció két végpontjai – támaszkodva. Bár az utóbbi években egyre több olyan tanulmány, kiállítás, konferencia valósult meg, amelyek a roma reprezentáció stratégiáira, illetve az önreprezentáció kérdéskörére vonatkoztak,¹⁰ Beck

⁸ Parászka Boróka: Rasszizmus és irodalom: miért nem értjük a roma írókat? Dunszt, 2018. június 11. <https://dunszt.sk/2018/06/11/rasszizmus-es-irodalom-miert-nem-ertjuk-a-roma-irokat/> (letöltés ideje: 2021. január 5.)

⁹ Az említett szerzőkkel több alkalommal is foglalkozott a Romakép Műhely közösségi filmklub és egyetemi kurzus, illetve a 2019 őszén megvalósult Kritikai Roma Tanulmányok Szabadiskola képzései.

¹⁰ Mások mellett Nicholas Saul és Susan Tebbutt 2004-es *The Role of the Romanies: Images and Counter Images of 'Gypsies' /Romanies in European Cultures* című kötete, Kovács Éva 2009-es *Fekete testek, fehér testek* című írása (*Beszélő*, 2009/1.), vagy éppen a 2018-ban a párizsi Musée de l'Histoire de l'Immigration-ban megrendezett *Mondes Tsiganes, La fabrique des images* című fotókiállítás.

továbbra is releváns szempontokat vet fel. Küllös Imola és más néprajzkutatók¹¹ elemzéseit kiegészítve foglalkozik a 18–19. századi közköltészet, illetve a 19. századi népszínművek cigányképeivel; elemzése is nagyszerűen bővíti ismereteinket a *vándor*, a *cigányvajda* vagy éppen a *muzsik* toposzokról, rámutatva a nemismeret, a torzítás és az egzotizálás vissza-visszatérő gyakorlataira. A fejezetben helyet kap a magyar irodalom két kiemelkedő jelentőségű művének, illetve szerzőjének újraolvasása is: Arany János cigányai és főképp Kertész Imre *Sorstalanságának* cigányalakjai (akik a regényben összesen két oldalon szerepelnek), a kötet elején feltárt mesékhez hasonlóan szokatlan lehetőségeket teremtenek az elismert és ismerősnek vélt szövegek újszerű értelmezéséhez.

Az utolsó, *Térfoglalás* című fejezet a kortárs roma képzőművészet egyes példáin keresztül reflektál a térhez való viszonyra, amely valóban alapvető fontosságú a romák esetében: a saját ország- vagy hazanéklüliség, a trasznacionalitás – vagy másképpen a diaszpóralét –, továbbá az egész Európában megtalálható kirekesztés és szegregáció terei,¹² illetve a roma (köz)terek már említett hiánya¹³ mind elemzésre érdemesek. Beck itt az iskola, mint intézmény, illetve a „gádzsó idegenség” tereire koncentrálnak, és az előbbinél az általa felsorolt szempontok (az iskolai élmények jelentősége az egyes alkotói életutakban, az esztétikai kategóriaként is alkalmazott iskolázott – nem iskolázott dichotómia és ehhez kapcsolódóan a naiv versus professzionális művész fogalma) mellett talán az is szerepet játszhatott a választásában, hogy saját tanszéke, a PTE Romológia az egyetem Neveléstudományi Intézetéhez tartozik. Valérie Leray, Oláh Mara Omara, Kiba Lumberg, Gabi Jiménez és Daniel Baker alkotásainak elemzése izgalmas, és érzékenyen reflektál az elméleti és irodalomtörténeti fejezetekben elhangzottakra, de az értelmezést nehezíti az illusztrációk hiánya (ahogyan azt Fűzfa Balázs is megjegyezte könyvkritikájában¹⁴). Az elemzett festmények és installációk nem szerepeltetése annál is inkább fura, mert az egyes fejezetcímek alatt ott szerepelnek az említett alkotók művei – így viszont pusztán illusztrációként. A felsorolt képzőművészek egyébként mindannyian a Velencei Biennálé Junghaus Tímea kurátorsága alatt létrejött első roma pavilon művészei, olyan szubverzív roma alkotók, akik tudatosan nekimennek és átírják, újraértelmezik a roma képzőművészettel kapcsolatos sztereotípiákat, magának

¹¹ Küllös Imola – Kalányosné László Julianna: *Cigányok a régi magyar közköltészetben a XVII. századtól a reformkorig*. Romológiai Kutatóintézet, 2003.

¹² Legyen szó falakkal fizikai, vagy csak szimbolikus értelemben körülvett cigánygettókról vagy cigánytelepekről. L. Giovanni Picker *Racial Cities* című könyvét (Routledge, 2017.)

¹³ Bogdán Péterék már említett tanulmánya mellett lásd Bak Árpád 2020-as *Public Statues and Second-Class Citizens: The Spatial Politics of Romani Visibility in Interwar Budapest (Critical Romani Studies, 2020/1)* és Monica Ruethers *Jewish spaces and Gypsy spaces in the cultural topographies of a New Europe: heritage re-enactment as political folklore* című 2012-es írását.

¹⁴ Fűzfa Balázs: Nincs, és mégis van. *Élet és Irodalom*, 2020. október 2. <https://www.es.hu/cikk/2020-10-02/fuzfa-balazs/nincs-es-megis-van.html> (letöltés ideje: 2021. január 5.)

a naiv művészetnek, mint műfajnak a kikezdésétől a női alakok szerepeltetésének jelentőségén keresztül a transznacionális, nomád élet ábrázolásáig.

A megszólalás üres helye nagyon fontos tanulmánykötet, amelyben Beck Zoltán egy kimúlt tudomány nevében tud érvényes és fontos kérdéseket feltenni, folyamatosan szem előtt tartva az (ön)kritikai szempontokat. Jó lenne, ha kilépve a tudományterületek zárványaiból, nem csak romológusok és irodalmárok olvasnák el.